

## DRAMA CEMAAT-İ İSLAMİYE KURUMU VE MÜBADELEYE HAZIRLIK FAALİYETLERİ\*

Nuri ADIYEKE\*\*

**Öz:** Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarından çekilişinden sonra azınlık toplumu haline gelen Müslüman-Türk cemaatleri birçok yerde 'Cemaat-i İslamiye' kurumlarını oluşturmuşlardır. Bir konfederasyon şeklinde olmayıp yerel olarak çalışan bu kuruluşlar buldukları yerlerde Müslüman cemaatin yönetiminde çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Cemaat-i İslamiye kurumları Balkanlar'da birçok kentte mübadele sürecinde de önemli roller üstlenmişlerdir. Bu çalışmada Drama Cemaat-i İslamiye kurumunun yapısı, görevleri ve sosyal faaliyetleri incelenmiştir. Kurum son olarak Müslüman cemaati mübadeleye hazırlanmış ve göçün en az hasarla gerçekleşmesine katkı sunmuştur. Drama Cemaat-i İslamiye Kurumu, kentte ve köylerde Müslüman cemaatle ilgili hayır işleri ve sosyal yardım faaliyetlerini yürütmüştür. Bunun yansira kişilerin ve kurumların resmi işlemlerini takip etmek ve sonuçlandırmak da bu kurumun resmi görev tanımlanmasının içindedir. Bu çerçevede okulların ve vakıfların idaresi, çalışanlarının maaşlarının ödenmesi ve eğitim ve vakıf binalarının bakım ve tamir masrafları kurum bütçesi ile ve kurumun kontrolünde yapılmıştır. Kurum, son olarak mübadele sürecinde çok önemli bir görev üstlenmiştir. Birçok yerde olduğu gibi mübadele amacına yönelik kurulan komisyonlar Drama'da Cemaat-i İslamiye Kurumu ile iç içe geçmiştir. Cemaatin mübadeleye hazırlanması ve bunun bir düzen içinde gerçekleşmesi için faaliyetlerde bulunmuştur. Bu çerçevede Müslüman cemaate ait okul, ibadethane ve benzeri binaların tasfiye edilmesi sağlanmıştır. Kurum, mübadele sürecinin Drama Müslüman cemaati için en az zararlı tamamlanmasını sağlamıştır.

---

\* Bu yazı, 8-9 Mayıs 2014 tarihinde, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde düzenlenen, "Uluslararası Mübadele Sempozyumu"nda sunulmuş ve tartışılmıştır. Muhtelif katkılarından dolayı sayın Baha Taneli'ye, Marinos Sariyannis'e ve Evangelia Balta'ya teşekkür ederim.

\*\* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Bölümü

**Anahtar Kelimeler:** Balkanlar, Cemaat-i İslami Kurumu, Drama, Mübadele, Türkiye.

**DRAMA ISLAMIC COMMUNITY INSTITUTION  
/CEMAAT-I ISLAMIYE AND ITS POPULATION  
EXCHANGE PREPAREDNESS ACTIVITIES**

**Abstract:** After the withdrawal of the Ottoman Empire from the Balkan lands, the Muslim-Turkish communities, having turned into minorities then, formed the Islamic Community/ “Cemaat-i İslamiye” organizations in many regions. Not formed as a confederation but rather serving locally, these organizations undertook vital responsibilities in the management of the Muslim communities in the respected places. They also played important roles during the process of population exchange in many of the cities of Balkans. This study explores the structure, responsibilities and social activities of the Islamic Community of Drama, which contributed to the Drama Muslim community's preparation for the population exchange, and which served as an intermediary to immigration for survival with minimal damage. The Drama Islamic Community/Cemaat-i İslamiye institution has carried out charity and social assistance activities in the city and villages for the Muslim community. Following and concluding of formal proceedings of people and institutions were one of the official tasks of this institution. In this framework, the administration of schools and waqfs, the salaries of their employees and the maintenance and repair costs of the school and waqf buildings were carried out by the institutional budget under institutional control. The institution has recently undertaken a very important task in the process of population exchange. As it is in many places, commissions that were established for the purpose of population exchange have been intertwined with The Islamic Community/Cemaat-ı İslamiye institution in Drama. The institution has been involved in the preparation of the population exchange and in order for it to be realized in an orderly manner. In this context, schools, temples and similar buildings belonging to the Muslim community were liquidated. The institution has ensured that the process of population exchange is completed with minimum harm to the Drama Muslim community.

**Keywords:** Balkans, Drama, Islamic Community, Population Exchange, Turkey.

## Giriş

Türklerin “Bağımsızlık Savaşı”, Yunanlıların “Büyük Felaket” adını verdikleri 1919-1922 yılları arasındaki savaş sonrası iki toplum/yönetim arasında, etnik homojeniteyi bozan öteki unsurların değişimi gündeme

gelmiş ve her iki unsurdan iki milyondan çok insan topraklarından alınarak, *diğer tarafa* gönderilmişlerdir.<sup>1</sup> Aslında, nüfus hareketlilikleri 1924 yılından önce yaşanmaya başlanmıştı. 1922 yılı Ekim ayında Mudanya Mütarekesi sonrasında Doğu Trakya Müslümanlarının büyük bir kısmı birkaç ay içinde yerlerinden edilerek Müslüman nüfusun hala yaşamakta olduğu Kozani, Kastoria, Grevena, Florina, Kavala ve Drama gibi Makedonya kasabalarına nakledildiler. Mültecilerin bazıları bu şehirlerdeki Müslüman ev ve okullarına yerleştirildiler.<sup>2</sup> 1924 yılındaki büyük mübadeleye kadar da bu durumun devam ettiği anlaşılmaktadır.

1924 yılında Lozan anlaşması çerçevesinde İstanbul hariç Türkiye'deki Rumların Yunanistan'a, Batı Trakya hariç Yunanistan'daki Türklerin de Türkiye'ye göç ettirilmesine resmi olarak karar verildi. Bunun ardından da her iki tarafta göç için hummalı çalışmalar başladı. Mevcut azınlık kuruluşlarının yanı sıra yeni kurumlar oluşturuldu ve büyük göçürme işinin mümkün olduğunca az hasarla atlatılmasının yolları arandı. Bu çerçevede ilk oluşturulan kurum, 11 üyeden oluşan ve uluslararası bir kimliği olan "Muhtelit Mübadele Komisyonu" idi. Akabinde de yerel ölçekli tali komisyonlar kuruldu. Yunanistan'da; Selanik, Kandiye, Hanya, Kavala ve Drama'da tali komisyonlar oluşturuldu.

Mübadele öyküsünü izleyeceğimiz kasaba, Drama'dır. Drama, Doğu Makedonya'da Selanik vilayetinin 3 sancağından birisidir. XIX. yüzyılın sonlarında sancağın merkez kazasından başka; Kavala ve Sarışaban kazaları vardı.<sup>3</sup> Kısa bir süre sonra Pravişte kazasının katılmasıyla kaza sayısı dörde çıktı.<sup>4</sup> Sancağı idari bölümlenmesi 1913 düzenlemeleri ile son şeklini almış, Rapçoz ve Taşoz kazaları da sancağa eklenerek Drama altı kazaya ulaşmıştır.<sup>5</sup> Balkan savaşları sonrasında Yunanistan toprağı haline

<sup>1</sup> Nüfus mübadelesi olarak isimlendirilen bu olay çok geniş bir literatüre sahiptir ve bu konuda birçok tematik kongreler de yapılmıştır. Bu çerçevede özellikle Lozan Mübadilleri Vakfı'nın çalışmalarının ve yayınlarının anılması gereklidir. Ayrıca güncellenmesi gereken bir bibliyografya denemesi olarak; Müfide Pekin-Çimen Turan, *Mübadele Bibliyografyası: Lozan Nüfus Mübadelesi İle İlgili Yayınlar ve Yayınlanmamış Çalışmalar*, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2002.

<sup>2</sup> Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç (Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü)*, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2006, s.208.

<sup>3</sup> H. 1312 Selanik Vilayeti Salnamesi, s. 468-499. Zikreden, Levent Kayapınar, "Selanik Vilayeti ve Evlad-ı Fatihan", *Mübadil Kentler-Yunanistan*, (Edit: Müfide Pekin), Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2012, s.103-106.

<sup>4</sup> Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası*, c.III, İstanbul, 1315, s. 73,74.

<sup>5</sup> İsmail Arslan, "Selanik'in Gölgesinde Bir Sancak Merkezi: Drama (1864-1913)", *Mübadil Kentler-Yunanistan*, (Edit: Müfide Pekin), Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2012. s.13.

gelen bölgenin, 1921 yılına gelindiğinde idari durumu şöyle idi. Selanik ve Vodina asıl Makedonya, Drama ve Siroz Şarki Makedonya, Filorina ve Kozana sancakları da garbi Makedoya vilayetini oluşturuyordu. <sup>6</sup> Kaynaklardan anlaşıldığına göre mübadelenin yaşandığı 1923 ve 1924 yıllarında bölgede askeri yönetim vardı.

Sancak merkezi olan Drama şehri, Selanik kentinin doğusunda ve yaklaşık olarak 30 saatlik uzaklıktadır. Denizden oldukça içeride olan kentin deniz bağlantısı Kavala'dan yapılıyordu ve kent demiryolu ile Kavala Limanı'na bağlıydı. Şehrin etrafı ormanlık olup her cins ağaç vardı. Kasabada üretilen kaliteli tekstil ürünlerinin<sup>7</sup> yanı sıra tarım özellikle tütün önemli bir ticari metaydı. Drama'da geçimini tütün yetiştiriciliği ve ticaretinden sağlamayan aile neredeyse yok gibiydi.<sup>8</sup> Drama'nın nüfusunun çoğunluğu Müslüman idi.<sup>9</sup>

Drama mübadele öyküsünü izleyeceğimiz en önemli kaynak, mübadele sırasında Türkiye'ye gelen mübadele evrakı<sup>10</sup> arasındaki 726 numaralı "Drama Cemaat-i İslamiyesi Karar Defteri"dir. Bu defter, Temmuz 1923 tarihinden Mayıs 1924 tarihi arası kayıtları ihtiva etmektedir. Dolayısı ile defterde, mübadele hazırlıkları ile ilgili çok önemli veriler bulmak mümkündür. Mübadele sonrasına ait gelen evrak katalog defterleri ile vakıf defterlerinde de önemli bilgiler bulunmaktadır.

Oluşturulan kurumların başında belirtildiği üzere, Muhtelit Mübadele Komisyonu'na paralel kurulan "Tali komisyonlar" gelmekteydi. "Dördüncü" komisyon olarak da adlandırılan Drama tali komisyonu, tam ismi ile "Muhtelit Mübadele-i Ahali Tali Komisyonu Heyet-i Muavenesi"nin başkanı, eski Cemamat-i İslamiye kurumu reisi Musa Kazım Efendi idi. Diğer üyeler ise; Mahmud Bey, Cevdet Bey, Kemaleddin Bey, Hacı

<sup>6</sup> *Mecmua-yı Kavanin-i Yunaniye*, (Yayımlayan: Hristaki Karagöz), Yeni Asır Matbaası, Selanik, 1921, s.20. Bu kaynağın tanıtımı için bkz: Nuri Adıyeke, "Mübadele Öncesi Yunanistan'daki Müslüman-Türk Azınlığa İlişkin Çok Önemli Bir Kaynak: <Mecmû'â-yı Kavânîn-i Yunâniye>", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.VII, sayı 16-17 (2008-Bahar Güz), 2010, ss.227-236.

<sup>7</sup> Ali Tefrik, age., s.76.

<sup>8</sup> Arslan, agm., s.13.

<sup>9</sup> Nüfus verileri için bkz: Arslan, agm., s.16-19.

<sup>10</sup> Mübadele ile Türkiye'ye gelen arşiv için: Ayşe Nükhet Adıyeke, "Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv", *Toplumsal Tarih*, sayı 76, Yıl: 2000, ss.17-20; A. Nükhet Adıyeke - Nuri Adıyeke, "Taşınabilir Kültür Varlıklarından Mübadele Sırasında Göç Eden Makedonya ve Selanik Arşivleri", 2. *Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi*, 30 Mayıs-6 Haziran 2010 Prizren, (*Balkanlardan 21. Yüzyılı Okumak: Geçmişin İzinden Geleceğe*), *Bildiriler Kitabı*, c.1, (Edit: A. Vecihi Can, vd.), ss. 95-108.

Salih Ağa Bey, Ahmed Efendizade, Fazıl Efendi Hisar İmamı Hafız Hüseyin Efendi, Haydar Efendi, Nuh Beyzade, Hasan Bey, Hüseyin Çavuşzade Rasim Efendi, Mehmed Ali Efendi, Ahmed Aziz Efendi'dir. 14 kişiden oluşan bu komisyona ek bir komisyon daha kurularak, "Kura Umurunu İdare Edecek Heyet-i Muâvene" için; Hacı Selim Efendizâde Rasim Efendi, Ferhad Ağa Bilacanlı Mehmed Ağa, Serfetişneli Refet Efendi, Seyyid Bey, İstarhiyeli İsmail Efendi, Davud Efendi görevlendirilmişlerdir. (2) <sup>11</sup> Bu iki komisyon üyelerinin mübadele sürecinde değişmediği anlaşılmaktadır.

1924 yılının başlarından itibaren, mübadele işlemlerinin yoğunlaşması nedeniyle komisyon, Drama Cemaat-i İslamiye kurumundan, maaşını da ödemesi kaydı ile bir katip görevlendirmesini istemiştir. İlk etapta Cami-i Atik birinci imamı Hafız Ahmed Efendi 600 drahmi maaş ile görevlendirilmişse de (23/47-24/49) Ahmed Efendi'nin istifasının ardından 4 Şubat 1924 tarihinden itibaren bu göreve Dramalı Rıza Beyzade Tahir Bey getirilmiş (27/54) komisyonun gün be gün artan yazım işlemleri bu katipçe yapılmıştır.

Bazı yerlerde kurulan İmdad-ı Sıhhiye Heyeti'nin mübadele çerçevesinde, Drama'da da kurulduğu anlaşılmaktadır.<sup>12</sup> Oluşturulan bu ara komisyonlar 1924 yılı Sonbaharına kadar görev yapmışlardır. 1924 yılının Ekim ayına gelindiğinde bu ara komisyonlar lağvedilmişti.<sup>13</sup>

Yukarıda da açıklandığı üzere mübadele hazırlıklarını, yeni oluşturulan kurumların yanı sıra eski kurumlar da üstlenmişlerdi. Bu kurumların başında, "Cemaat-i İslamiye" kurumları gelmektedir.<sup>14</sup> Bölgenin Yunanistan'a bırakılmasının, Osmanlılarca da kabulü olan Atina Antlaşması'nın 13. maddesi, Yunanistan yönetimince "Cemaat-i İslamiye'nin şahsiyet-i maneviyesinin tanındığını" açıkça yazmaktadır.<sup>15</sup>

---

<sup>11</sup> Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi, Defter no:726, *Drama Cemaat-i İslamiyesi Karar Defteri*. Veriler bu defterden alındığı için bundan sonra kaynak parantez içinde gösterilecektir. İlk numara sayfa numarasını, ikinci numara ise karar numarasını göstermektedir. Ne var ki bazı kayıtlarda karar numarası yoktur, bu takdirde sadece sayfa numarası belirtilmiştir.

<sup>12</sup> Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 46,47.

<sup>13</sup> Arı, age., s.92.

<sup>14</sup> "Cemaat-i İslamiye" kurumları için Bkz: Ayşe Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-i İslamiyeler (1913-1998)*, SAEMK Yayını, Ankara, 2001; Ayşe Nühket Adıyeke, *Islamic Community Brotherhood Administrations in Greece: "Cemaat-i İslamiye 1913-1998"*, SAEMK Yayını, Ankara, 2002.

<sup>15</sup> *Mecmua-yı Kavanin-i Yunaniye*, s.43.

Cemaat-i İslamiyelerin aşağıda açıklanacak olan görevlerinden başka, özellikle Yunanistan'a terk edilen yerlerdeki vakıfların yönetimi en önemli görevleri arasındaydı.<sup>16</sup>

Cemaat-i İslamiye örgütlerinden başka çok önemli iki kurum da kadılık ve müftülük idi. Her iki kurumun da cemaat idareleri ile doğrudan veya dolaylı ilişkileri vardı. Ne var ki özellikle müftülük cemaat idaresi ile Yunanistan yönetimi arasında resmi bir köprüydü ve müftü atanması cemaat ile Yunanistan yönetimi arasında bir sürtüşme konusu da oluşturuyordu.<sup>17</sup> Buna rağmen gerek kadılık gerekse müftülük konusunda özellikle akçal uygulamalar ve halkla ilişkiler konusundan bu üç kurumun koordineli bir biçimde çalıştıkları görülmektedir. Müftülük ile ilgili şunu da belirtmek gerekmektedir ki, Yunanistan yönetimi cemaat idarelerini tanımakla birlikte birçok kez cemaat idareleri ile ilişkilerini müftüler kanalı ile gerçekleştiriyordu.

İncelediğimiz fihrist defterlerine göre Yunanistan'ın mübadeleye dahil olan Makedonya bölgesinde şu cemaat idareleri tespit edilmiştir: Selanik Cemaat-ı İslamiye İdaresi, Kesriye Cemaat-ı İslamiye İdaresi, Florina Cemaat-ı İslamiye İdaresi, *Drama Cemaat-ı İslamiye İdaresi*, Siroz/Serez Cemaat-ı İslamiye İdaresi, Vodina Cemaat-ı İslamiye İdaresi, Kavala Cemaat-ı İslamiye İdaresi.

Temmuz 1923 tarihinde, Drama Cemaat-i İslamiye kurumu için toplantılar yapılmış ve cemaat yöneticileri ve üyeleri seçilmişlerdir. Anlaşıldığına göre her hangi bir sorunla karşılaşıldığı zaman iş uzamasın diye her üyeye bir de yedek üye belirlenmiştir. Bu çerçevede kurumun başkanlığına Haydar Efendi (yedeği Salih Efendi), başkan yardımcılığına da Doktor Ziya Bey (yedeği Nazır Efendi) getirilmiştir. Diğer üyeler ise; Hacı Selim Efendizade (Rüstem Efendi), Şakir Efendi (Hüseyin Ağa), Hasan Bey (Nuh Bey), Mehmed Ali Efendi (Yusuf Ağa), Rasim Efendi (Hacı Hüseyin Ağa), Fazıl Efendi (Ahmed Efendi), Ahmed Efendi (Aziz Efendi), Ahmed Bey (Celal Bey), Mustafa Efendi (Hacı Ramazan), Ali Efendi (Rahvıkalı? Hasan Ağa) idi. (3-4/1) Bu üyelerin tayin keyfiyetini müftünün onayladığı görülmektedir. Baha Taneli, bu mecliste babası Ahmet Bey ve bir başka akrabası Ahmet Bey'in üyeliğinden söz eder<sup>18</sup> ki gerçekten de meclis üyelerinin içinde iki asil üye ve bir yedek üyenin ismi Ahmet'dir.

<sup>16</sup> *Mecmua-yı Kavanin-i Yunaniye*, s.40.

<sup>17</sup> Müftülerin seçimi görevleri gibi konularda gerek Atina Anlaşması, gerekse "İslam Cemaatleri Kanunu" çerçevesinde yapılan resmi düzenlemeler için; *Mecmua-yı Kavanin-i Yunaniye*, s.43 vd.

<sup>18</sup> Baha Taneli, *Dedelerimin Yaşadığı Şehir Drama*, İzmir, 2011, s.10.

Drama Cemaat-i İslamiyesi'nin yukarıdaki üyelerinden başka ücretli bazı görevlileri de vardı. Bunların ilki cemaat avukatı idi. Nitekim 7 Ağustos 1923 tarihinde, cemaat idaresinin öteden beri dava vekili olan Koknasi Efendi'nin vekaletnamesi yenilenmiş (9/14) ise de,<sup>19</sup> 16 Şubat 1924 tarihinden itibaren kendisinin istihdamına gerek kalmadığı için görevine son verilmiştir. (28/55) Cemaat idaresinin diğer görevlisi ise tercümanlardı. İdarenin önceden iki tercümanı mevcuttu fakat 1923 yılı Eylülünden itibaren bir tercümanın yeterli olduğuna karar verilerek tercüman Ekrem Efendi'nin görevine son verilmiştir. Bu çerçevede görevde kalan tercüman Fazıl Efendi'nin maaşına bir miktar zam yapılmıştır. (15/33, 34)

Mübadele öncesinde cemaat idaresinin özellikle akçasal işlerle ilgili yoğun bir uğraşı içinde olduğu görülmektedir. Cemaat idaresine bağlı bir "masraf sandığı" bulunmaktadır. Bu sandığın İdare reisine bağlı bir sandık emini bulunmaktadır. İdare bütçesinden reis sorumludur. Nitekim Temmuz 1923 tarihinde yeni cemaat yönetimi seçilince eski reis Musa Kazım Efendi yeni idare yönetim kurulundan oluşan bir heyet önünde, Cemaat-i İslamiye sandığının gelir ve giderlerini belirten hesapları ibraz etmiştir. (7/9, 11/23) Kurumun muhasebe görevini yukarıda da belirttiğimiz gibi sandık emini üstlenmiştir. Sandık emini başlarda Emin Şevket Efendi idi, (26/53) ne var ki Ağustos 1923 de istifa etti (13/27) ve yerine cemaat yönetim kurulu üyelerinden Hacı Selim Efendizade Rasim Efendi atandı. (16/35) Bu görev değişimi çerçevesinde sandık bütçesinde bulunan 63784 drahmi 75 lepta (bu da 318983 kuruş 30 para etmektedir) önce cemaat idaresine sonra da yeni sandık eminine teslim edilmiştir. Cemaat bütçe parasının kimi zaman nakit para olarak tutulduğu kimi zaman da bankada tutulduğu anlaşılmaktadır. (11/22) Kasalarında nakit para olarak Osmanlı altını, Fransız altını, sim Mecidiye, Osmanlı menkuşası ?, yarımlik Osmanlı banknotu, drahmi ve Bulgar levası bulunduğu anlaşılmaktadır. (13, 16)

Cemaat idaresine bağlı bir de Eytam Dairesi olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki Drama'da bu kurum hakkında elimizde hiçbir bilgi yoktur.

Cemaat idaresinin gelirleri genel olarak, kendisine bağlı vakıf gelirleri,<sup>20</sup> kurban derileri, (6/6) gibi kalemlerden oluşuyordu. Masrafları ise cemaat idaresi kurumunun kendi iç harcamalarından maaşlara ve çeşitli yardımlara kadar çok geniş bir yelpaze oluştuyordu. Özellikle çaresiz kalan

<sup>19</sup> Bu kararda vekaletnamenin müftü efendi tarafından verilmesinin uygun olduğu özellikle belirtilmiştir.

<sup>20</sup> Vakıfların bir kısmı Cemaat-i İslamiye idarelerince bir kısmı ise eimme (imamlar) ve mütevellileri tarafından idare ediliyordu. (29/61)

fakirlerin masrafları idarece karşılanıyordu. 1923 Temmuzunda işbaşına gelen Cemaat idaresinin aldığı ilk kararlardan birisinde idarenin henüz bütçesini düzenlemediği fakat memleketin “fukara ve gurebasının” ortaya çıkan masraflarının karşılanması konusunun çok önemli ve ertelenemez bir durumda olduğu için gerektiğince onların masraflarını karşılamak için senet veya makbuz karşılığı bu masrafların giderilmesi kararı alınmıştır. (6/5)

Belirtildiği üzere cemaatin masraflarından ilki farklı zamanlarda cemaat idaresi için alınan kahve, çay, limonata, lokum, şeker su testisi ve tenekesi, sigara kağıdı ve gazete masrafıdır ki bu toplam 775 drahmi 80 lepta tutmaktadır. İdarenin ikinci masrafı ise kurumda kullanılan kırtasiye, defter, kağıt, mürekkep, dosya gibi kırtasiye masraflarıdır. 1085 drahmi 50 lepta tutan bu kalemin 540 drahmisi Hilal-i Ahmer için alınan kağıtların bedeli tutmaktadır. (s.27) Cemaat idaresine alınan mefruşat, odun sabun ve benzeri masraflar da 1490 drahmi 10 lepta tutmaktadır. İdarenin önemli bir masrafı da çok farklı sebeplerle Atina'ya resmi kurumlara çekilen telgrafların ücretidir ki bu da toplam 821 drahmi 50 lepta tutmaktadır. İdarenin bir başka masrafı da çeşitli mukavele ve beyannameler için yapılan masraflar olmuştur. Bu çerçevede Kavala'dan gelen Hilal-i Ahmer heyetinin <sup>21</sup> yemek ve otel masrafı, Drama'da hastanede mahpus Müslümanların, Kavala divan-ı harbden evrakının Drama müdde-i umumiliğine getirilmesi için bir otomobilin Kavala'ya gidiş geliş masrafı, mezâd edilip satılan eşya ve hırdavatın dellaliyye ve hammaliyye ve müzayede masrafı ve en önemlisi 3000 drahmilik İstanbul evkaf müdüriyetine gönderilen 19 sandık eşya ve kitap ve şamdanların Drama'dan İstanbul'a sevki masrafının toplamaları 7275 drahmi 50 leptayı bulmuştur.

Cemaat yönetiminin bu tür, kurumun işleyişi ile ilgili masraflarının yanı sıra daha farklı harcamaları da bulunuyordu. Bunların başında da muhtelif vakıf emlakının tamiri gelmektedir. Nitekim su kuyusu tamiri, Pınarbaşı değirmeninin keşfi için yapılan masraf, Softalar değirmeninin tamirat masrafı, Pınarbaşı'ndaki ekmek fırını değirmeninin tamirat masrafı, Tekye-i Bâlâ'ya meşrûat bakırcı dükkanının aktarması masrafı, Pirkari karyesinde imâret değirmeninin tamir masrafı, Tekye-i Zîr vakfından Kavala caddesinde şekerci dükkanının tamirâtı gibi masraflar 4467 drahmi 50 leptayı bulmuştu.

Cemaat idaresinin en kayda değer masraflarından birisini de vefat eden fakir halkın cenaze ve defin masraflarını karşılamasıdır. Yenimahalle'de vefat eden fukaradan Rasdalı Ahmed Efendi'nin, Hasan bin Mehmed'in,

<sup>21</sup> Kızılay'ın Drama'da bir sağlık merkezi kurduğuna dair. Yıldırım, s.234.



Çay Mahallesi'nden Osmanoğlu Ali'nin teçhiz ve tekfin masrafları, Belediye Hastanesi'nde vefat eden fukaradan Bayram nam hastanın, Mustafa'nın, İngiliz hastanesinde vefat eden Muharrem'in, Fahriye Hatun'un, askeri hastanede vefat eden Çakır İsmail'in, hapisanede vefat eden Demirhisarlı Abdi Hüseyin'in ayrıca Boşnak Fatma'nın, Arab Receb zevcesi Rukiyye'nin, İskeçeli Mehmed'in, Salihoğlu Mehmed'in, Hatice Hatun'un ve daha birçok fakir kişinin defin masrafları cemaat idaresince karşılanmıştır. Bunların yaklaşık bir yıllık toplamı bedeli de 3786 drahmi tutmaktadır.

Cemaat idaresinin önemli harcamalarından birisi de bir şekilde bölgede kalmış olan ve memleketine gidecek olan fakirlerin yol parasını karşılamak olmuştur. Asker olan Ahmed Asım Efendi'nin Girit'de bulunan ailesini Drama'ya getirebilmesi için mektep eski müdürü Nuri Bey'in Selanik'e gideceğinden şimendifer ücretiyle zorunlu masraflarının temini için senet karşılığı para almışlardır. Yunanistan hükümetince tutuklu olarak Edirne'den Drama'ya getirilip sonradan tahliye olan Çorlulu Mustafa Hüseyin ve Fehim Hüseyin'in fakir olduğu için Edirne'ye kadar şimendifer ücretiyle yemek bedeli, gureba ve fukaradan olub memleketine gidecek olan Ömer bin Hüseyin'in beş nefer ailesi ile beraber Gümülcine'ye kadar şimendifer ücreti, Siroz'a gidecek olan fukaradan Selanikli Cafer Tayyar'ın, İskeçeli Hafız Mehmed'in, Vodinalı Yusuf İbrahim'in, Vizeli Süleyman ailesinin tren ücretleri ödenmiştir. Keşanlı Ahmed bin Sefa'nın ve Koca oğlu Hasan bin Mehmed'in İskeçe'ye kadar şimendifer ücreti, Gürcistan yetimi Hüseyin bin Ali'nin Drama'dan İstanbul'a şimendifer ücreti, Karaca Ovalı hasta Süleyman Hasan'ın Selanik'le şimendifer varide masrafı, epey zamandan beri tutuklu iken tahliye edilmiş olan Demirhisarlı Hasan oğlu Ali'nin Drama'dan Demirhisar kazasına kadar şimendifer ücretinin ödenmesine ayrıca gurebâdan Gümilcineli Ahmed oğlu Mustafa'nın Kavala'ya kadar otomobil ücretinin ödenmesine cemaat yönetimince karar verilmiştir. Bütün bu yol yardımı masrafı cemaat yönetimine 6315 drahmiye mal olmuştur.

Cemaat idaresinin bir başka masrafı da fakir halka yapılan çok farklı yardımlardı. Örneğin; fukaradan Pomak Yusuf'un elbise ve ayakkabı bedeli, Edirneli Fehim ve Vizeli Ömer bin Hüseyin'in pasaportlarına tahakkuk ettirilen pul bedeli, fukaradan Mustafa Yahya'nın hanesinde muayene eden doktorun araba ücretinin yanısıra üç seneden beri mahbus olup cezası dolan ve tahliyesi lazım gelen fakat mahkeme masrafı için hala Siroz'da mevkuf bulunan fukaradan Radelinkos'lu Alioğlu Mehmet'in cezasını doldurduğu halde 400 drahmi mahkeme masrafını ödeyemediği için tahliye olamadığı için masrafının ödenmesinin (12/26) keza

hapisteneden tahliye edilmiş olan Trakyalı Fehim Hüseyin ve Mustafa Hüseyin ve ailesiyle altı neferden ibaret Ömer bin Hüseyin'in çeşitli ihtiyaçları için ve bunun gibi daha farklı kişilere ödenen paralar da toplam 5324 drahmi 26 leptalık bir meblağ oluşturuyordu. Bütün bu masraf ise Tablo I'de görüldüğü gibi bir manzara oluşturuyordu.

**Tablo I: Drama Cemaat-i İslamiye Kurumu'nun 1923 Temmuz, 1924 Haziran Tarihleri Masrafları**

		<b>Drahmi</b>	<b>Lepta</b>
Kurumun İç Masrafları	İkram masrafı	775	80
Kurumun İç Masrafları	Kırtasiye masrafı	1085	50
Kurumun İç Masrafları	Telgraf ücreti	821	50
Kurumun İç Masrafları	İdari masraflar	7325	50
Kurumun İç Masrafları	Diğer masraflar	2490	22
<b>Kurumun İç Masrafları</b>	<b>Toplam</b>	<b>12448</b>	<b>40</b>
Kurumun Dış Masrafları	Vakıf Binaları Tamir Masrafı	4467	50
Kurumun Dış Masrafları	Fakir Halkın Defin Masrafı	3786	-
Kurumun Dış Masrafları	Fakir Halkın Yol Masrafı	6315	-
Kurumun Dış Masrafları	Fakir Halkın Muhtelif Masrafları	5324	26
<b>Kurumun Dış Masrafları</b>	<b>Toplam</b>	<b>19892</b>	<b>76</b>
<b>Kurumun Toplam Masrafı</b>		<b>32341</b>	<b>16</b>

Kurumun son olarak tek tek kayıtlara girmeyen bir masrafı da bazı görevlilere kurumun bütçesinden verilen maaşlardır. Kurumun kendi istihdam ettiği katip, tercüman gibi görevlilerin yanı sıra mahkeme-i şeriye katip ve mübaşirine, Dördüncü Tali Komisyon'a atanan katibe verilen maaştan başka Tekye-i Zîr müezzinine ve kürsü şeyhine verilen maaşlar da cemaat bütçesinden ödeniyordu. Cemaat bütçesinden ödenen maaş açısından en dikkate değer uygulama müftüye ödenen maaştır. Resmi bir

hüviyete sahip olan müftüye Yunan hükümetince bir maaş ödeniyordu.<sup>22</sup> Ağustos 1923 tarihinde Drama müftüsü Ahmed Asım Efendi cemaat yönetimine bir dilekçe yazmış ve kendisine verilen maaşın yetmediği bunun için “şeref ve haysiyetiyle münasib” bir maaşın da cemaat idaresinden kendisine verilmesini istemiş, idare de müftüye cemaat sandığından 1500 drahmi maaş verilmesine karar vermiştir. (11/21)

Mübadele öncesinde birçok yerde olduğu gibi Drama’da da halkın yaşamsal problemlerle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bu noktada Cemaat-i İslamiye idaresi bir yandan bu sorunları elinden geldiğince halletmeye uğraşmakta, bir yandan mübadele çerçevesinde yaşanan farklı sorunları çözmeye çalışmakta, bir yandan da halk ile resmi kurumlar arasında iletişim kurmaya çalışmaktadır. Bu denli farklı konularda faaliyet gösteren cemaat idaresinin başlıca görevlerini şu şekilde özetlemek mümkündür.

**1- Hayır ve Sosyal Yardım Faaliyetleri:** Mübadele öncesinde Cemaat idaresinin en önemli görevlerinden birisi yukarıda da görüldüğü gibi, kentteki fakir ve muhtaç Müslümanlara maddi yardımlarda bulunmaktı. Memleketine gidecek olup da parası olmayanların yol masrafı karşılanıyor, vefat edenlerin cenaze defin masrafları karşılanıyor veya hasta olanlar tedavi ettiriliyordu. Sosyal yardım projelerinden biri olarak, 1924 yılı başlarında, geliri Drama hapisanesinde mahkum olan 23 Müslüman’a sarf edilmek üzere bir sergi düzenlenmiştir. (31/63)

Cemaat-i İslamiye kurumunun bir başka görevi mübadeleyi kolaylaştırmak için diğer kurumlara yardımcı olmak idi. Örneğin tali komisyona bir katip görevlendirmenin yanı sıra Kavala’dan gelen Kızılay’ın (Hilal-i Ahmer) kırtasiye masrafları (27) görevlilerin otel ve yemek masrafları, (25) odun ihtiyacı (31/62) cemaat yönetiminin karşılanmıştır.

Sosyal yardım faaliyetlerinin en önemlisi de cemaat üyelerinin karşılaştığı mübadele ile ilgili her türlü sorunun çözümüne yardım etmek idi. Cemaatin aydınlatılması, gerektiği zaman gereken yerlere dilekçeler yazılması, ortaya çıkan sorunların çözümü için resmi kurumların bilgilendirilmesi gibi faaliyetler idarenin en önemli faaliyetleri arasındaydı.

**2- Resmi Faaliyetler:** Cemaat idareleri yukarıda da belirtildiği gibi kurulduğu tarihten itibaren resmi hüviyete sahip kurumlardı. Cemaatin eğitim, vakıflar ve resmi kurumlarla cemaat arasındaki ilişkileri düzenlemek gibi görevleri vardı. Ne var ki özellikle 1922 yılından itibaren eğitim ve vakıflar bambaşka bir hal almıştı.

---

<sup>22</sup> *Mecmua-yı Kavanin-i Yunaniye*, s.60.

1922 yılı Ağustosundan itibaren okullara vakfedilen malların gelirlerine Yunanistan hükümetince el konulmuştur. (10/17, 21/44) Bir süre sonra da Anadolu'dan gelen muhacirlerin okullara yerleştirilmeleri ile okullar kapatılmıştır. Okulların kapatılması ile hem kasabadaki Müslüman çocuklarının eğitimi nihayetlenmiş hem de bu okullarda çalışan öğretmenlere maaş verilemez olmuştur. Öğretmenler öncelikle hükümete başvurmuşlarsa da bir sonuç alamamışlar ardından Cemaat idaresine hayatlarını idame ettirecek kadar da olsa küçük bir maaş vermesi konusunda başvurularında bulunmuşlardır. Fakat bu talepleri cemaat yönetimince hep geri çevrilmiştir. (10/18) Okulların kapatılmasının ardından, mektepler de hükümetce epitaksi<sup>23</sup>/müsadere edilmiştir. (21/44) Mekteplerin yanı sıra sağlam kalan sıralar da Rum mektepleri için müsadere edilmiş, kullanılmayacak kadar eskienleri de yakacak haline getirilmiştir.(31/62) Cemaat idaresinin okullarla ilgili yapabildiği tek şey tasfiyenin izlenmesi olmuştur. Bu işi de *mektep nazırı* sıfatı ve az bir maaş ile Emin Efendi yapıyordu. Bu kişi maaşını cemaat idaresinden almakla beraber Yunanistan Eğitim Bakanlığı'na bağlıydı. (21/43)

İdarenin bir başka resmi işi vakıflar çerçevesindeki faaliyetleri idi. Vakıflarla ilgili ilk akla gelene faaliyet vakıf binalarının tamiriydi. Tekye-i Zir vakfından Kavalı caddesinde şekerçi dükkânının tamiri, Softalar Değirmeni'nin tamiri, Pirkari köyündeki imaret değirmeninin tamiri gibi işler cemaat yönetimince yapılmıştır. Vakıflarla ilgili bir başka problem de vakıf binalarını tasarruf eden kullanıcılar ile yaşanan hukuksal sorunlardır. Şerbetçi ve dondurmacı Gorki Seniko Zaharo'nun icarladığı dükkânın binasını kendisinin yaptırdığı ve bunu icar masrafı ile karşılamaya çalışması çerçevesinde yaşanan sorunlar (33/69), vakıf fırınına kendi mülküne geçirmeye çalışan Armo Efendi ile olan davanın takibi (33/68), Mahmut Sabit Efendi vakfından işçi dükkânının icarını ödemeyen İsa Ağa'dan kira bedelinin tahsil edilmesi (20/40) işleri cemaat yönetimini vakıflarla ilgili uğraşlarından bazılarıydı. Keza şehrin su ihtiyacını karşılayan su vakfının Rum mahallelerine de su sağlaması konusu (9/15) cemaat yönetimince halledilmiştir.

Mübadele sürecinde cemaat idaresinin vakıflarla ilgili olarak en zor meselesi, vakıfların Yunan yönetimince müsadere edilmesi ve evkafın tasfiye edilmesi çalışmaları olmuştur. Okullara ait vakıf gelirlerine el konulmasının kentteki eğitimi tamamen durdurduğunu söylemişdik. Evkafın tasfiyesi sürecinin ilk işlem Ağustos 1923'de başlamıştır. Yunan

<sup>23</sup> Epitaksi "επίταξι", ordu tarafından el konulma, müsadere edilme. Epitaksi, aynı zamanda "zoralm" anlamı da taşımaktadır. Bu metinde terimin her iki anlamda da kullanıldığını düşünüyoruz.

yönetimince bir cetvel hazırlanmış ve bu cetvelde vakıfların yerleri, ölçüleri ve diğer bilgiler belirtilmiştir. Bu işlemleri yapmak için ödeneği cemaat idaresince sağlanmak üzere muallim Selim Efendi görevlendirilmiştir. (8/12) Birkaç ay sonra Ekim ayında da köylerdeki evkafın tespiti için imamların ve muhtarların yardımına ihtiyaç duyulmuş ve gereken duyurular ve işlemler icra edilmiştir. (20/39)

Evkafın tasfiyesi işlemleri sırasında, gerek Cemâat-i İslâmiye'nin idaresinde bulunan ve gerek doğrudan doğruya imamlar ve mütevellileri tarafından idare edilen vakıfların resmi evrakının incelenmesi ve idarece teyid ettirmesi için bir komisyon oluşturulmuştur. Ahmed Efendizade Fazıl, Rasim Efendi, Hafız Hüseyin Efendi, Hafız Ahmed Efendi, Mehmed Ali Efendi ve Katib Mümin Efendi'den teşkil olunan bu heyetin (29/61) Drama'daki vakıfların tasfiye işlemlerini yapmaları için Cemaat idaresince yetkilendirildikleri anlaşılmaktadır. Bu komisyonun Mayıs 1924 tarihinden önce kaldırıldığı anlaşılmaktadır. (33/69)

Mübadele evrakı içindeki numarasız bir evkaf tasfiye defterinden Drama'nın evkaf gelir ve gayri menkullerinin gerçekten oldukça önemli miktarda olduğu anlaşılmaktadır. Tablo II'de Drama ve köylerindeki evkaf rakamları bunu teyit etmektedir.

**Tablo II: Drama ve Köyleri Evkaf Gayrı Menkulesi**

Yunanistan'ın Mübadeleye Tabi Mahalleri Cemaat-i İslamiye Heyetleri Tarafından Yapılan Evkaf-ı İslamiye Tasfiye Talepnameleri Bataklık, Orman, Yaylak, Kışlak Gibi Emval-i Gayri Menkuleyi Gösterir Defter. VİBMA NUMARASIZ 1928-1929 MAKEDONYA [Drama Kazası Kısmı]					
Karye /Mahalle	Taşınmazlar	Bedeli (lira)	Karye /Mahalle	Taşınmazlar	Bedeli (lira)
Ada / Yukarı Mahalle	Orman, Otlak, Yaylak	60.000	Aşağı ve Yukarı Mahalleler	Mera	75.000
Artariçte	Mera (2/7'si İslamlara aittir)	1.000	Ahrat (Rıhta)	Mera	560.000
Aşağı Kırlar	Otlak	5.000	Aşağı Lakaviçe	Baltalık	10.000

Adıyeke, N. (2018). Drama Cemaat-i İslamiye Kurumu ve Mübadeleye Hazırlık Faaliyetleri. ABAD, 1(1), 47-73.

Arpacık	Otlak	40.000	Balaban	Otlak	390.000
Berilyanya	Mera	7.500	Beruh	Mera	40.000
Bicuh	Mera	12.000	Boliç	Mera ve Orman	100.000
Bucan	Orman	200.000	Çakırlı	Mera	200.000
Çatak	Meşe ormanı	11.000	Çekuh (Rıhta)	Otlak	40.000
Çeraşuh	Mera	6.000	Çerikan	Mera	5.000
Çernak	Otlak	786.000	Demirtaş	Mera	3.000
Direjenışte	Çam ormanı	3.000	Halvan	Yaylak	80.000
Hamidiye evvel	Mera	250	Hocalar	Mera	5.000
Hocalar	Mera	17.955	Ilıca	Çam ormanı	478.200
İncirlik	Otlak	3.000	İsa yollar ve ...?	Orman baltalık	150.000
Kalveh	Meşe ormanı	160.800	Kalyoçar	Orman	3.000
Karabucak	Mera, Orman	2.500.000	Karacaköy	Meşe ormanı	975.000
Karagişte	Mera	6.000.000	Karakavaok	Orman	4.000
Karamanlı	Mera, otlak	250.000	Katon	Orman	560.000
Kırlar Arpalı	Mera	500.000	Küçükköy	Orman, Baltalık	600.000
Konşatan	Otlak	900.240	Kozlu	Yaylak, Orman	65.000.000
Kozluca	Orman ve Mera	650.000	Kurdalan	Baltalık, Mera	200.000

Adıyeke, N. (2018). Drama Cemaat-i İslamiye Kurumu ve Mübadeleye Hazırlık Faaliyetleri. ABAD, 1(1), 47-73.

Kurular (Riht)	Orman, Yaylak, Kışlak	502.500	Komaliste	Otlak, Baltalık, Kerestelik	400.000
Küçükköy	Orman, Baltalık	4.500	Ladikoz	Baltalık	1.250
Leyliler	Mera, Orman	100.000	Lisa	Mera	9.000
Lişan	Otlak	150.000	Lufeşte	Mera	9.000
Mahalleci k	Harabelik	4.000	Mefruş	Mera, Orman	100.000
Meşeli	Mera	50.000	Molveh	Mera	22.500
Papas	Orman	25.000	Pasteruvah	Mera ve Baltalık	185.000
Pazarlar	Orman ve Baltalık	50.000	Perişte	Baltalık ve Orman	9.000.000
Raçenik	Mera	9.600	Rakeştan	Meşe ormanı	2.000
Raşveh	Orman	3.000	Rondi	Orman	12.000
Saltıklı	Mera ve Harabe	400.000	Sarih	Orman	155.000
Seyid Dede	Mera	12.000	Sultaniye	Mera	7.000
Şetan	Otlak	216.000	Tarlis	Mera	45.000
Usanice	Mera	6.250	Varahişte	Otlak, Orman	1.720
Vezme	Orman	4.200	Yukarı Aliköy	Otlak	658.400
Zagariç	Orman	150.000	Zebotin	Mera	125.000
<b>Drama'ya ait toplam</b>					<b>200.350.907</b>

Bucan köyündeki orman, İncirlik köyündeki otlak köy camilerine, Küçükköy'deki orman ve baltalık da köy okulunun vakıflarıdır. Karamanlı Mahallesi'ndeki mera ve otlak ise Bektaşlı Mahallesi vakfına aittir. Kozlu'da bulunan toplam değeri 65.000.000 lirayı bulan yaylak ve ormanların da Yunan hükümeti tarafından ahaliye dağıtıldığı defter açıklamasında kayıtlıdır. İlgili deftere kaydolun vakıfların bölgelere göre toplamı ise Tablo III'de görüldüğü gibidir. Tablodan anlaşıldığına göre Drama vakıf açısından oldukça önemli ve zengin bir bölgedir. 16 yerleşim yerine ait yaklaşık 350 milyon liralık servetin %57'si Drama'ya aittir. Tablo IV'te de Drama evkaf gayri menkullerinin cinsi ve sayıları mevcuttur. Bu tabloya bakarak, mera ve ormanların oldukça çok sayılara ulaştığını söylemek mümkün görülmektedir.

**Tablo III: Makedonya ve Havalisi Evkaf Bedelleri**

Yeri	Değeri/Lira	Yeri	Değeri/Lira
Orta Makedonya	23.581.360	Drama	200.350.907
Kavala	39.713.745	Sarışaban	6.332.200
Previşte	43.232.440	Midilli	516.200
Florina	7.491.100	Kesriye	2.395.720
Kayalar	6.531.250	Kozana	15.803.700
Nasiliç	1.091.117	Granya	1.318.150
Serfiçe	164.500	Alasonyit	310.000
Yenişehir	612.050	Yanya	2.500
<b>Toplam</b>			<b>349.446.939</b>

**Tablo IV: Drama Evkaf Gayr-ı Menkullerinin Cinsleri**

Cinsi	Ade d	Cinsi	Ade d	Cinsi	Ade d	Cinsi	Ade d	Cinsi	Ade d
Mera	42	Orman	24	Otlak	14	Baltalık	10	Yaylak	4



Meşe orman	4	Çam orman	2	Harabeli k	2	Keresteli k	1	Kışlak	1
------------	---	-----------	---	------------	---	-------------	---	--------	---

Cemaat idaresinin resmi faaliyetlerinden bir diğeri de kadı mahkemeleri ile ilgili düzenlemeleridir. Mahkeme katibinin maaşını cemaat bütçesinden aldığı biliniyordu. Paralel bir şekilde mahkeme harçlarının da cemaat idaresinin belirlediği anlaşılmaktadır. 1923 yılı Kasım'ında mahkeme ve şeri işlemlerin harçlarının çok yüksek olduğuna dair Cemaat-i İslamiye İdaresi başkanlığına 71 imzalı bir dilekçe sunulmuş, (23/46) 1924 yılı Şubat'ında da bu sızlanmanın haklı olduğu düşünülmüş ve mahkeme harçları düşürülmüştür. (28/58)

Cemaat idaresinin resmi faaliyetlerinden bir başkası da resmi kurumlar ile cemaat arasındaki ilişkinin sağlanması ve resmi organizasyonun hayata geçirilmesi süreci olmuştur. Örneğin, Camii Atik Mahallesi muhtarı Enver Rafet Efendi'nin görevini layık bir şekilde yapamadığı için bazı ahali tarafından şikayet edilmiş ve bu kişinin yerine Ahmet Efendi'nin tayin edilmesi için Müftülük makamından şarkî Makedonya askeri kumandanlığına bir yazı gönderilmiştir. Bu öneri yönetimce kabul edilmiş ise de bu sefer de Ahmet Efendi'nin göreve başlamadığı anlaşılmaktadır. Cemaat idaresince 23 Temmuz 1923 tarihinde muhtarlık mührünün Refet Efendi'den alınarak Ahmet Efendi'ye verilmesi ve kendisinin derhal göreve başlamasına karar verilmiştir. (2/4)

Resmi kurumlarla cemaat arasındaki ilişkinin tesis edilmesinde cemaat idaresi kimi zaman Müslüman cemaatını çıkarlarını da bir şekilde temin ediyordu. İdarenin Ağustos 1923 tarihinde aldığı bir kararda; askeri eşyaların nakli için askeri yönetimce Ocak 1923'te memleket ahalisinden "cebren" tahsili istenilen paraya karşın, cemaat idaresi adına sandık Emni Ahmet Efendi, hamallar kiralayıp taşıma işlemini gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bu çerçevede yapılan 1950 drahmi harcamanın da "ahaliden tahsil edilmesi gayr-ı kabil" olduğundan bu harcamanın cemaat idaresince masraf kaydı olarak yazılması kararlaştırılmıştır. (8/11)

**3- Mübadele Faaliyetleri:** Mübadele sürecinde cemaat idaresinin birkaç açıdan çok önemli misyon üstlendiği görülmektedir. Bunlardan birincisi halkın yaşadığı sorunları tespit ederek gerekli mercilere iletmesi olmuştur. 28 Temmuz 1923 tarihli kararda özetle şu konu esasa bağlanmıştır. Şimdiye kadar Anadolu'dan gelen muhacirlere memleketin Müslüman ahali tarafından gösterilen alaka ve olağanüstü yardım dikkate alınmamıştır. Muhacirlerin iskani hakkındaki hükümet emrinde meskenlerin yarısının müsadere edilmesi kararlaştırılmış olduğu halde bu

kural bir çok yerde aşılmıştır. Müslüman ahali evlerinde bir odaya sıkışmaya bile razı olmuşlarken bu defa bu tek odadan da atılmaya başlanmışlardır. Müslüman halkın şikayetleri üzerine idare, bu durumun önlenmesi için gerekli yerlere emirnamelerin yazılması için “İskan-ı Muhacirin Nezareti”ne telgraf çekilmesine karar vermiştir. (7/8) Bu olay 1923 yazından itibaren Drama’daki Müslüman cemaatin mübadele konusundaki zorluklarla ölümcül bir şekilde karşılaşmasının da en somut örneğidir.

1923 yılı Temmuz’unda Müslüman cemaatin karşılaştığı bir sorun da mallarının müsaderesi olmuştur. Müslümanlara ait menkul servetin gerek satışı gerek Türkiye’ye nakli konusunda hukuklarının korunduğuna dair çeşitli gazetelerde yayınlanan, hükümetin resmi tebliği Müslümanlar arasında memnuniyet yaratmıştı. Fakat bu kez Ziraat Nezareti’nce verilen emir üzerine koyun, kuzu, inek, öküz, at gibi hayvanların müsaderesine (epitaksi) başlanılmıştır. Daha önceden de evlerin yarısının ve bu seneki hububat tahsilatının yarısının müsadere edilmesinin üstüne bir de bu hayvanların müsadere edilmesi ile memleketin en önemli mahsulü olan tütünlerin tarlada bırakılması artık kaçınılmaz bir hale gelmiştir.<sup>24</sup> Şarkî Makedonya Müslümanları’nın bütün ziraat faaliyetlerini bırakacaklarını bildirmeleri üzerine Ziraat Nezareti tütünlerin müsadere edilmeyeceğine dair bir bildiri yayınladı. Fakat tütün hasılatının nakl ve diğer işlemlerini yapacak olan hayvanların müsadere edilmesinden dolayı, tütün tahsilatının tamamen tehlikede olduğu bu yüzden ziraatin maruz kalacağı felaketin devlet hazinesine de ciddi zarar vereceği anlaşılmıştır. Bütün bu olumsuzlukların önlenmesi için epitaksinın kaldırılması için Ziraat Nezareti’ne telgraf çekilmesi durumun açıklanmasına karar verilmiş, (4/5) ve ardından epitaksinın kaldırılması için başvekâlete ve ziraat nezaretine telgraf çekilmiştir. (22)

Mübadele öncesinde müsadereler devam etmiştir. Mübadele evrakı içinde bulunan, numarasız bir “Matlubat Defteri”nin kapağında şu kayıt bulunmaktadır. “*Yunanistan’da mübadeleye tabi mahaller Cemaat-i İslamiye idareleriyle müessesat-ı hayriyye ve vakfiyelerine aid olub Yunan hükümet-i mülkiye ve askeriyesi, belediyesi dairesi, müessesat-ı gayr-ı Müslim ahali zimmetlerinde kalmış Muhtelit Mübadele Komisyonu’nun mübadil Türk veya Rum müessesat-ı hayriyesine ve evkafına aid*

<sup>24</sup> Bu süreçte Drama’da, tütünlerin yerli Yunanlı ahalice ucuza kapatılması ve Türkiye yönetiminin almaya çalıştığı önlemler için bkz. Yıldırım, s.202; Arı, s.77.

*alacakların tahsiline dair 26 Temmuz sene 1929 tarih ve 45 numaralı kararı üzerine tanzim kılınmış olan matlubatı müşir defterdir.*"<sup>25</sup>

Bu defterde Drama kasabası, Halil Bey Mahallesi, Hisar, Camii Atik, Derviş Bali ve Muhacir mahalleleri ile Drama'ya bağlı; Ahika, Bük, Çatalca, Darnova, Debresasalı, Dere, Dufad, Himmetli, İzişte, Kaliçve, Karacaköy, Kasablı, Kavaklı, Kırlar, Kurular, Lakaviçe, Mihmadlı, Nusretli, Ovağuşt, Papas (Papasköy) karyesi, Pirişte, Rondi, Sultaniye, Ula, Urgancı, Volkova, Yassıoran, Yobran köyleri, ayrıca Drama'ya bağlı Pürsıçan kazasına ve bu kazaya bağlı Çalıbaşı ve Kozlu köylerine ait müsadere edilen mülklerin kayıtları vardır.

Bu mahalle ve köylerde bulunan İslam evkaf mallarına Yunan hükümeti, askeriye, belediye ve en çok sayıda da Rum muhacirleri "bila-tahsil" el koymuşlardır. El konulan mallar şu şekilde gruplandırılabilir. Yerleşim yerlerinde bulunan emlak olarak, çok sayıda cami, mektep binası, ev, dükkan, kahvehane, han, ahır, değirmen, muhtelif resmi binalar. Farklı defterlerde de kayıtlı olan arazi, kabristan, baltalık, koru, orman, meşelik, çayır, koru yaylak gibi kamu kullanımında olan arazinin yanı sıra, vakıf arsaları, bahçe, genel tarla ve tütün ve hububat tarlalarına el konulmuştur. Bunların yanı sıra muhtelif ağaçlar, kereste, hububat, mısır, pirinç, sadeyağı ve tarlalarda hasat edilmemiş buğday ve çavdar da müsadere edilen mallar arasında idi. Her mahalle ve köyde vakıflara ait birkaç emlak müsadere edildiyse de İsterçesti köyünde, Hristiyan mübadillerin el koydukları mülk 97 parça idi ve bunların toplam bedeli 735 (altın) lira 63 kuruş 12 parayı buluyordu.

Mübadele sürecindeki cemaatin en önemli problemlerinden birisi de insanların ne yapacaklarını bilememeleri idi. Sıradan insanlar bir tarafa cemaat idare heyeti dahi zaman zaman ne yapacaklarını bilemez duruma düşüyorlardı. Bu durumu aşmanın pratikte iki yolu vardı. Birincisi ilgili yerlere telgraflar çekip bilgi isteniliyordu. Nitekim cemaat idaresinin harcamaları içinde önemli kalemlerden birisinin bu amaca yönelik telgraf ücretlendirmeleri olduğu görülmektedir. İkinci tür bilgilendirme ve iletişim kurma biçimi ise cemaat önderlerinin yola çıkarak, Atina ve Selanik'te olan karma komisyon üyeleri ile doğrudan ilişki kurmak biçimi olmuştur.

<sup>25</sup> Numarasız bu defterde, Selanik, Girit, Midilli, Karaferye, Mayadağ, Demirhisar, Yanya, Kesriye, Preveze ve Drama ve daha birçok yerin kayıtları bulunmaktadır. Defterde iki kere 1'den başlayan sayfa numarası vardır. İlk olarak 1-96, ikinci olarak tekrar 1-30 sayfa numaraları vardır. Drama kayıtları ikinci kısımda, 10-18 arasındadır.

1923 yılı Ekim ayının başlarında cemaat idaresi, Mübadele anlaşmasının memleketteki uygulanması hakkında Atina'daki Mübâdele-i Ahâli Muhtelit Komisyonu Türk üyeleriyle görüşmek üzere Cemâat-i İslâmiyye ikinci başkanı Doktor Ziya ve azadan Ahmed Efendizade Fazıl ve eşrafdan Ali Beyzade Kemal beyler görevlendirilerek Selanik ve Atina'ya gitmeleri kararlaştırılmıştır. Bu iş için kendilerine 6000 drahmi harcırah verilmiştir. (20/41) Bir hafta sonra bu heyete müftü efendi ve cemaat idare üyelerinden Hafız Fazıl Efendi'nin de katılması kararlaştırılmışsa da askeri kumandanlıkça görülen lüzum üzerine bundan vazgeçilmiştir. (20/42) Ekim ayı ortalarında Drama'dan ayrılan Doktor Ziya Bey ve Kemaleddin Bey, Atina'da uzun bir süre kalmışlar ve memlekete üç ay sonra 1924 yılı Ocak ayı ortalarında dönmüşlerdir. Tabi bu süre içinde kendilerine verilen 6000 drahmi yetmemiş ve üç aylık bu yolculuk 13.380 drahmiye mal olmuştur. (24/48) Bu görüşmeler çerçevesinde cemaat idaresi, Muhtelit Komisyon üyeleri ile fiili bir ilişki kurmuş ve mübadele süreci fiili olarak başlatılmıştır.

Mübadelenin hemen öncesinde Müslüman cemaat arasında yaşanan paniğin ötesinde cemaat idaresinin de son faaliyetlerini yürüttüğünü görüyoruz. Bu çerçevede çözülmesi gereken sorunlardan birisi cemaat idaresinin bankalardaki paraları meselesi idi. Nitekim Mart ayı ortalarında idarenin Bank-ı Osmani ve Hükümet Sandığı'ndaki, 37282 drahmi 45 lepta paranın "ahz ve kabzı" için Cemâat-i İslâmiyye sandık emini Ahmed Rasim Efendi yetkili kılınmıştır. (31/65) Ne var ki bu paranın bir şekilde tahsil edilemediği anlaşılmaktadır. Yukarıda adı geçen Matlubat defterindeki kayıta; "*Drama Cemaat-i İslamiyesi Eytam dairesine aid olub Osmanlı Bankası şubesine yatırılan ve bi'l-ahere mezkur şubenin lağvı üzerine muamelatı devr edilmiş olan Kavala Osmanlı Bankası şubesinden Yunan hükümeti kararıyla Emanet Sandığı'na devir ve teslim olunan (2044) Türk altın lirası. Bu husus Türk Heyet-i Murahhaslığı tarafından Muhtelit Mübadele Komisyonu Riyaseti'ne 26 Mayıs 1927 tarihli bir not ile yazılmıştır.*" (s.18)

Mübadele sürecinin başlaması ile birlikte resmi görevlilerin idarenin resmi işleri ile kişisel işleri arasında sıkışıp kaldığı anlaşılmaktadır. 24 Nisan 1924 tarihinde, Drama Cemaat-i İslâmiyesi Evkâf tahsildarı Hüseyin Hasan Efendi müftülük makamına verdiği istifa dilekçesinde şöyle yakınmıştır.<sup>26</sup> "*Bu kere maa-mahallât Nusrâtlı karyesinin mübâdelesiyile*

<sup>26</sup> 1924 yılı Şubat-Mart aylarında Drama'dan Trakya'ya, bir grup mübadil gitmişti. Yıldırım, s.220, 221; Arı, s.89. Ayrıca, *Drama'nın arazi yapısının dağlık ve yollarının pek engebeli olması nedeniyle* hayvanlarıyla yollara düşen mübadillerin çok büyük zorluklar içinde olduğu da bir gerçek idi. Arı, s.78. Ayrıca Drama Sancağı Sarışaban kazası

*maan mübadeleye girib karye-i mezkûre âhâlisiyle harekete kendimi hazırlamak için uhdemde bulunan tahsilat vazifesinden bi`z-zarûri istifa eylemek mecburiyetinde bulunduğumu arz ve istirhâm eylerim.”* Cemaat idaresi başkanının; böyle bir ortamda ve çok kısa bir süreliğine bu görevi kimsenin kabul etmeyeceği için istifanın kabul edilmeyip Hasan Efendi'nin bir süre daha bu görevi devam ettirmesi istenilmiştir.<sup>27</sup>

1924 yılı Martında cami ve diğer binalardaki menkul ve eşya toplanmaya başlanmıştır. Bu çerçevede Camii Atık'de bulunan dört adet büyük Uşak halısı, ve diğer camilerden toplanan kilim ve seccadeler balyalanmış, pirinçten yapılmış büyük ve küçük çok sayıda şamdan ve çok sayıda kitap sandıklara konulup Türkiye'ye gitmeye hazırlanmıştır. Fakat sandalye, masa, kürsü, avize ve nakli mümkün olmayan konsol, dolap, lamba, büyük saat ve muhtelif kurşun malzemenin gönderilmesinin mümkün olmadığına karar verilmiştir. Ayrıca evvelce muhacirin tarafından mezarlık ve camilerden sökülüp getirilmiş olan demir parmaklıkların da naklinin mümkün olmadığı görülmüştür. Bu gibi eşya ve hırdavatın müzayede edilip satılmasıyla elde edilen gelirin, Cemâat-i İslâmiyye sandığına gelir kaydedilmesine karar verildi. (32/66) Gerçekten de Mayıs ayı içinde 19 sandık içinde cemaat idaresine ait çeşitli eşya, kitap ve değerli bazı şamdanlar Drama'dan İstanbul'daki Evkaf müdürlüğüne gönderilmiştir. Cemaat idaresine ait diğer eşyalar açık arttırma ile satılmış, elde edilen gelir dellaliye ve hamaliye ücretleri düştükten sonra cemaat idaresine gelir kaydedilmiştir. (34/70)

Mübadelenin hemen öncesinde cemaat idaresinin parasının tahsil edilebilmesi için ilgili memur iki kez Kavala'ya gidip gelmiştir. (34/70) En son olarak da Mayıs ortalarında, Atina'da bulunan Mübâdele-i Âhâli Heyet-i Murahhasından Senaheddin Bey'e çekilen telgraf ile, Cemâat heyeti hareket etmek üzere bulunduğu cemaate ait mevcut nakid, evrak ve eski defterler ve kayıtlar hakkında ne muamele yapılmak lazım geldiği soruldu. (32/67) Cemaat evrakları içinde bu andan itibaren yapılan işlemlerin kaydı bulunmamaktadır. Fakat bu işlemler çerçevesinde Drama'dan Tablo V'te belirtilen defterler Türkiye'ye getirildi.<sup>28</sup>

---

mübadillerinin göç öyküsü için; Mehmet Köseoğlu, *Mübadelenin İki Ucu (Drama Sancağı Sarışaban Mübadilleri Mencenos'tan Karadağ ve Uçanlar'a)*, Samsun, 2013.

<sup>27</sup> *Drama Cemaat-i İslamiyesi Karar Defteri*, Defter no:726, Ek 3. Keza, Baha Taneli, de Cemaat idaresinde görevli olan babasının Türkiye'ye ailesinden sonra geldiğini anlatmıştır.

<sup>28</sup> Bu kayıtlar için; *Mübadiil Cemaat-i İslamiyye Aid Vakıf Defterleri ve Evrakı Kataloğu*, Defter no:41.

Drama'dan gelen defterlerin bir kısmı Selanik evrakı arasında bir kısmı doğrudan Drama evrakı olarak tasnif edilmiştir.

**Tablo V: Drama Cemaat-i İslamiye Defterleri**

Sıra	No		Rumi tarih	Miladi tarih
<b>SELANİK DEFTERLERİ</b>				
1	170	Drama evkafları kaydından varid olan muharreratın kaydına mahsus hulasa defteri	1323-1324	1907-1909
2	174	Drama ve Siroz sancaklarına yazılan sadıra muharrerat defteri	1319	1903-1904
3	253	Siroz ve Drama evkaf müdüriyetinden varid olan muharrerat kayıd defteri	1322-1323	1906-1908
4	297	Karaferye, Yenice-i Vardar ve Drama sancağı evkaf muhasebe defteri (nü kud-u mevku fe hesabatını havi)	1287-1295	1871-1880
<b>DRAMA DEFTERLERİ (40-41-42 numaralı sayfa)</b>				
5	452	Cemaat-i İslamiye evkaf icare defteri	1331-1334	1915-1918
6	453	Cemaat-i İslamiye veraset izin ve vesait-i cemiyetlerine mahsus defter (35 karar )	-	1924
7	454	Cemaat-i İslamiye meclis karar defteri	-	1923
8	455	Cemaat-i İslamiye kasa defteri (Sandık Emmini Rasim Efendi zamanına ait)	1339-1340	1923-1924
9	456	Cemiyet-i umumiye karar defteri	1336-1338	1920-1922
10	457	Cemaat-i İslamiye ianat ve sarfiyat defteri	1331-1333	1915-1917
11	458	Varidat ve sarfiyat defteri	1335-1338	1919-1923

12	459	Evkaf icare defteri	1329	1913-1914
13	460	Evkaf icare defteri	1329	1913-1914
14	461	Cemaat-i İslamiye vesayet ve izin kayıtları defteri		1915-1923
15	462	Mekteplere aid bir defter (Mekteplere meşruta akarat- vakfiye kuyudatını dahi havidir)	1329-1333	1913-1917
16	463	Müsekkafat ve müstekilat vakfiyesi takdir kıymet defteri	1340	1924
17	464	Müsekkafat ve müstekilat vakfiyesi takdir kıymet defteri	1339	1923-1924
18	465	Cemaat makbuzat ve sarfiyat defteri	1335	1919-1920
19	466	Çeşmeler vakfi mütevellisi Mustafa Cevdet Efendi zamanına aid kasa defteri	1339	1923-1924
20	467	Cemaat-i İslamiye icarat ve bakaya defteri	-	1924
21	468	Müsvedde defteri	1336-1340	1920-1924
22	469	Varide defteri	1336-1340	1920-1924
23	470	Mahkeme-i şer'iyeye zabıt defteri	-	1924
24	471	Cemaat-ı İslamiye varidat ve sarfiyat defteri	1334	1918-1919
25	472	Mekatib-i İslamiye akarat icare defteri	1336	1920-1921
26	473	Mektepler akarat vakfiyesine mahsus kayıd defter-i kebir	1339	1923-1924
27	474	Muhtelif evkaf icarat defteri	1337-1338	1921-1923

28	475	Muhtelif evkaf icarat defteri	1337	1921-1922
29	476	Çeşmeler vakfı mütevellisi Mustafa Efendi'nin zaman-ı idaresine ait muhasebe cedveli	1338-1340	1922-1924
30	477	Müstacirlere ait küçük bir el defteri	1317-1326	1901-1911
31	478	Drama Arap Mahallesi kabristan haritası (1/500 makyasında)	-	-
32	479	Cemaat-i İslamiye şehriye cetvelleri	1330-1334	1914-1919
33	480	Cemaat-i İslamiye vesayet ilamları dosyası	-	1915-1916
34	481	Cemaat-i İslamiye veraset ilamları (116 kıta)	-	1915-1916
35	482	Akarat-ı vakfiye müzayede kaimeleri	1334-1337	1918-1921
36	483	Cemaat-i İslamiye şehri hesabat cetvelleri (Beş parça)	1329-1340	1913-1924
37	484	Vakıf çeşmeler mütevellisi Mustafa Efendi zamanına ait muhasebe cedveli	1339-1340	1923-1924
38	485	Vakıf çeşmeler mütevellisi İmam Ali Efendi'nin muhasebe cedveli	1335-1339	1919-1923
39	486	Evkaf tasfiye talepnameleri (Dördüncü tali komisyonun mühür ve numarasını havidir, 13 kıta)	-	-
40	487	Evkafa ait icare kontratları (19 adet)	-	-
41	488	Evkafa ait akaratın icare cedveli (10 adet)	1339	1923
42	489	Cemaat-i İslamiye idaresi evkaf, mekatib muamelatına ait muhtelif evrak	-	-



43	742	Drama emval-i eytam defteri	-	Nisan 1924
44	536/2	Cemaat-i islamiye icaret ve bakaya defteri	-	1924
45	726/2	Cemaat-i islamiye meclisinin karar defteri	1339	1923- 1924

### Sonuç

Bu defterlerin bütün sayfaları muameleli değildir. 5 ila 287 arası sayfaya sahip bu defterlerin bazen birkaç sayfası bazen daha çok kısmı muamelelidir. Kayıtlarda, “nısfı muameleli, kısmen muameleli, ekseriyeti muameleli” gibi ibareler vardır. Görüleceği üzere bu defterleri, 20 tanesi evkaf defteri, 15 tanesi Cemaat-i İslamiye defteri kalanları muhtelif defter ve evraktır. Tarihler; tek defter XIX. yüzyıla ait, diğer defterlerin hepsi XX. yüzyıla aittir. 19 tanesi de 1923-1924 tarihli kayıtları içermektedir.

Sonuç olarak, mübadeleye tabi bölgelerde olduğu gibi Drama’da da Cemaat-i İslamiye kurumu Müslüman halkın göçürülmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Ankara’da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ne aktarılan, mübadele arşivi belgelerinin incelenmesi ile mübadelenin bir başka boyutu gün yüzüne çıkacaktır. Genel anlamda mübadelenin hukuksal ve toplumsal açıdan incelenmesinin ötesinde kent kent bu mübadele öyküsünün kentin içinden görüldüğü halinin saptanması bu defterlerin incelenmesine bağlıdır. Bu yazıda yaptığımız bir kaç deftere bağlı olarak, bir kasabada yaşanan şaşkınlığın telaşın izlerini aramak oldu. Kentin içinden karmaşık mübadele öyküleri, mübadele literatürüne de bir başka boyut katacaktır.

### Kaynaklar

#### **Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi:**

*Drama Cemaat-i İslamiyesi Karar Defteri*, Defter no:726.

*Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Aid Vakıf Defterleri ve Evrakı Kataloğu*, Defter no: 41.

*Yunanistan’da mübadeleye tabi mahalle Cemaat-i İslamiye idareleriyle müessesat-ı hayriyye ve vakfiyelerine aid olub Yunan hükümet-i mülkiye ve askeriyesi, belediyesi dairesi, müessesat-ı gayr-ı Müslim ahali zimmelerinde kalmış Muhtelit Mübadele Komisyonu’nun mübadil Türk veya Rum müessesat-ı hayriyesine ve evkafına aid alacakların tahsiline dair 26 Temmuz sene 1929*

*tarih ve 45 numaralı kararı üzerine tanzim kılınmış olan matlubatı müşir defterdir. Matlubat Defteri, Defter no: Numarasız.*

*Yunanistan'ın Mübadeleye Tabi Mahalleri Cemaat-i İslamiye Heyetleri Tarafından Yapılan Evkaf-ı İslamiye Tasfiye Talepnameleri Bataklık, Orman, Yaylak, Kışlak Gibi Emval-i Gayri Menkuleyi Gösterir Defter, (1928-1929), Defter no: Numarasız.*

#### **Araştırma ve İnceleme Eserler:**

ADIYEKE Ayşe Nühket, “Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv”, *Toplumsal Tarih*, sayı 76, Yıl: 2000, ss.17-20.

-----, *Yunanistan Sınırları İçinde Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-i İslamiyeler (1913-1998)*, SAEMK Yayını, Ankara, 2001; Adıyeke Ayşe Nühket, *Islamic Community Brotherhood Administrations in Greece: “Cemaat-i İslamiye 1913-1998”*, SAEMK Yayını, Ankara, 2002.

ADIYEKE A. Nühket - Adıyeke Nuri, “Taşınabilir Kültür Varlıklarından Mübadele Sırasında Göç Eden Makedonya ve Selanik Arşivleri”, *2. Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi*, 30 Mayıs-6 Haziran 2010 Prizren, (*Balkanlardan 21. Yüzyılı Okumak: Geçmişin İzinden Geleceğe*), *Bildiriler Kitabı*, c.1, (Edit: A. Vecihi Can, vd.), ss. 95-108.

ADIYEKE Nuri, “Mübadele Öncesi Yunanistan’daki Müslüman-Türk Azınlığa İlişkin Çok Önemli Bir Kaynak: <Mecmû’â-yı Kavânîn-i Yunâniye>”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.VII, sayı 16-17 (2008-Bahar Güz), 2010, ss.227-236.

ALİ Tevfik, *Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası*, c.III, İstanbul, 1315.

ARI Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

ARSLAN İsmail, “Selanik’in Gölgesinde Bir Sancak Merkezi: Drama (1864-1913)”, *Mübadil Kentler-Yunanistan*, (Edit: Müfide Pekin), Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2012, ss.10-30.

KAYAPINAR Levent, “Selanik Vilayeti ve Evlad-ı Fatihan”, *Mübadil Kentler-Yunanistan*, (Edit: Müfide Pekin), Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2012, ss.47-106.

KÖSEOĞLU Mehmet, *Mübadelenin İki Ucu (Drama Sancağı Sarışaban Mübadilleri Mencenos’tan Karadağ ve Üçhanlar’a)*, Samsun, 2013.

*Mecmua-yı Kavanin-i Yunaniye*, (Yayınlayan: Hristaki Karagöz), Yeni Asır MATBAASI, SELANİK, 1921.

Adıyeke, N. (2018). Drama Cemaat-i İslamiye Kurumu ve Mübadeleye Hazırlık Faaliyetleri. *ABAD*, 1(1), 47-73.

PEKİN Müfide - Turan Çimen, *Mübadele Bibliyografyası: Lozan Nüfus Mübadelesi İle İlgili Yayınlar ve Yayınlanmamış Çalışmalar*, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2002.

TANELİ Baha, *Dedelerimin Yaşadığı Şehir Drama*, İzmir, 2011.

YILDIRIM Onur, *Diplomasi ve Göç (Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü)*, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2006.